

IMPACT FACTOR : 5.7631(UIF)

REVIEW OF RESEARCH

UGC APPROVED JOURNAL NO. 48514

ISSN: 2249-894X

VOLUME - 8 | ISSUE - 3 | DECEMBER - 2018

ગુજરાત કે પ્રાચીન-અર્વાચીન નામ

ડા. શંકર વિ. પટેલ

આસ્પ્રોફસર, શ્રી આર્દર્શ આર્ટ્સ કોલેજ, દિયોદર (ગુજરાત)

* સારાંશ :

આરંભિગ ઐતિહાસિક કાલ મેં ઉત્તર ગુજરાત ઔર સૌરાષ્ટ્ર કે પ્રદેશ કો ‘આનર્ટ’ કે નામ સે પહ્યાના જાતા થા। ક્ષત્રિયકાલ મેં યહ નામ કા પ્રયોગ સિફ ઉત્તર ગુજરાત તક હી સીમિત થા। ક્ષત્રિયો કે સમય મેં કચ્છ, સુરાષ્ટ્ર ઔર આનર્ટ એવમ સાબરકાંઠા કે પ્રદેશ ભી અલગ ગીનતે। સ્ટ્રેજો, સૌરાષ્ટ્ર કો ‘સેરોસ્ટ્સ’ કહતે। ટોલેમી ઔર પરિપ્લસ ‘સુરાષ્ટ્રીન’ કહતે। ચીની મુસાફર હ્યુ-અન-શાંગ ‘સુલકા’ અર્થાત સોરઠ કા ઉલ્લેખ કરતે। ટોલેમી કે ગ્રંથ મેં પહલી બાર ‘લાટિકા’ યાની લાટ કા ઉલ્લેખ હૈ। નવમી ઔર દસમી સદી કે સમય દક્ષિણ ગુજરાત તથા મધ્ય ગુજરાત મેં સે ‘લાટી’ શબ્દ કા પ્રયોજાતા દસમી સદી મેં ઉત્તર ગુજરાત મેં ઉત્તર મેં સોલંકીઓની સત્તા સ્થાપાઈ તબ પહલે દક્ષિણ રાજ્યસ્થાન કે ભિન્નમાલ પ્રદેશ મેં સે પ્રયોજાયેલ ‘ગુર્જર’ નામ ગુજરાત કે નવ રાજ્ય પ્રદેશ મેં લાગુ હુઅા। આગે ચલતે લાટ નામ દક્ષિણ ગુજરાત તક મર્યાદિત રહા। સોલંકી રાજ્ય કે સત્તા જૈસે જૈસે દક્ષિણ મેં પ્રસરતી ગઇ વૈસે-વૈસે ‘ગુર્જરા’ નામ કા પ્રયોગ બઢતા ગયા ઔર અખિર વહ નામ સમપદ તલ ગુજરાત કે લિએ પ્રચલિત હુઅા। આગે ચલકર ‘ગુર્જર’ દેશ યા ગુર્જર ભૂમિ કે બદલે ગુજરાત રૂપ પ્રચલિત હુઅા। યહ પ્રદેશ કે લિએ યહ નામ કા પહલા જ્ઞાન ઉલ્લેખ આબુરાસ (ઇ.સ. ૧૨૩૩) મેં મિલા હૈ। માર્કોનો પોલો, (ઇ.સ. ૧૨૫૪-૧૩૨૪) ને ગુજરાત નામ કા ઉપયોગ કિયા હૈ। ઇ.સ. ૧૪૫૬ મેં રચા હુઅા કાનકદઢે પ્રવંધ મેં ગુજરાત નામ કા વિશ્વસનીય ઉલ્લેખ મિલતા હૈ।

મુસ્લિમ શાસનકાલ દૌરાન યહ સભી પ્રદેશ કે લિએ ગુજરાત નામ પ્રચલિત રહા। ઉસમે સૌરાષ્ટ્ર ઔર કચ્છ કા ભી સમાવેશ થા। યહ નામ મોગલ ઔર મરાઠાકાલ તક પ્રચલિત રહા। લેકિન બ્રિટીશ સરકારને ઉસકે કુછ ભાગ મિલાકે ઔર મુંબઈ ઇલાકા જિલ્લા કે રૂપ મેં મિલાને લગે ઔર સ્થાનિક રાજ્યો મેં અલગ-અલગ જૂથો કે લિએ એજન્સીઓ કી રચના પર સે ગુજરાત રાજકીય દૃષ્ટિ સે છિન્-ભિન્ હો ગયા। ફિર ભી ભાષાંકિત તથા સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિ સે ગુજરાત કા અસ્તિત્વ ચાલુ રહા ઔર દિન-બ-દિન દૃઢ હોતા ગયા। આજાદી મિલાને કે બાદ મુંબઈ ઇલાકા કે બદલે મુંબઈ રાજ્ય હુઅા। આજ કે ગુજરાત કે લિએ ગુજરાત નામ કા પ્રયોગ દસમી સદી મેં સોલંકી કાલ મેં શરૂ હુઅા। ગુજરાત દસમી સદી સે ૨૧મી સદી તક મેં અનેક રાજકીય ઔર સાંસ્કૃતિક પરિવર્તન કા અનુભવ કિયા હૈ।

યહ પ્રદેશ કે લિએ આજ કા ગુજરાત નામ આખીરી સાતસો-સાડે સાતસો બરસ સે પ્રચલિત હૈ। યહ પ્રદેશ કે લિએ ઉસકે નામ કા પહલ-વહલા ‘જ્ઞાત’ ઉલ્લેખ આબુરાસ (ઇ.સ. ૧૨૩૩) મેં મિલતા હૈ। યહ પ્રદેશ સોલંકી (ચૌલુક્ય) કાલ મેં ‘ગુર્જરદેશ’ કે નામે પહ્યાનને લગે હૈ। યહ નામ કા પહલા ‘જ્ઞાન’ પ્રયોગ ક્ષેમેન્દ્ર કી ‘ઔચિત્ય વિચાર ચર્ચા’ (ઇ.સ. ૧૧૭) મેં આયા હૈ। ગુજરાત મૂલ મેં ‘ગુર્જર’ યા ‘ગુજ’ શબ્દ રહા હૈ। યહ નામ યહ પ્રદેશ કે સોલંકીકાલ પહલે લાગુ હુઅા હો એસા કુછ મિલતા નહીં।

કચ્છ ઔર સૌરાષ્ટ્ર પ્રાકૃતિક એકમ હોને સે ઉસકા નામ કી બહોત સી પ્રાચીનતા મિલી હૈ। કચ્છ નામ પાણિનિ કે સમય (ઇ.સ. ૫મી સદી) મેં પ્રચલિત હોને કા માલૂમ હુઅા હૈ। સૌરાષ્ટ્ર કે લિએ પહલે સંસ્કૃત મ સુરાષ્ટ્ર ઔર પ્રાકૃત મેં ‘સુરદ્વા’ રૂપ પ્રયોજાતા આગે ચલ કે ઉસમે સે સૌરાષ્ટ્ર ઔર સોરઠરૂપ પ્રચલિત હુઅા। મરાઠા કાલ મેં ઉસકે બદલે કાઠિયાવાડ નામ પ્રચલિત હુઅા ઔર બ્રિટીશ કાલ મેં વહ ચાલુ રહા। આજાદી કે બાદ ફિર સે સૌરાષ્ટ્ર નામ ફિર સે પ્રચલિત હુઅા।

લેકિન યહ દો દ્વિપક્લિપો કે પ્રાકૃતિક વિભાગો કે અલાવા મુખ્ય ભૂમિ કે સમગ્ર પ્રદેશ કે લિએ પ્રાગ-સોલંકી કાલ મેં એસા કોઇ નામ રૂઢ હુઅા હૈ યા નહિં તથા વહ દો વિભાગ સહિત કે યહ સમસ્ત પ્રદેશ કે લિએ કોઈ સર્વસામાન્ય નામ પ્રયોજાતા કે નહિં યહ સમજના મુશ્કિલ હૈ।

પુરાણો મેં દ્વિયા હુઅા વૃત્તાંત કે હિસાબ સે આદ્ય ઐતિહાસિક કાલ મેં આનુષૂતિક વૃત્તાંત કે હિસાબ સે સાર્પાતો કા રાજ્ય પ્રદેશ આનર્ટ કે નામે સે પહ્યાના જાતા ઔર ઉસકી રાજધાની કુશસ્થલી થી। જો યાદવો કે સમય મેં ‘દ્રારવર્તી’ કે નામ સે સંસ્કરણ હુઈ યહ ઉલ્લેખ અનુસાર આનર્ટ મેં સૌરાષ્ટ્ર કા (કે કમ સે કમ ઉસકે દ્રારવર્તી પ્રદેશ કા) સમાવેશ હોતા આરંભિગ ઐતિહાસિક કાલ મેં યહ નામ તલ ગુજરાત કા પ્રયોગ એક સમય લાગુ હુઅા તો કબી કભાર સૌરાષ્ટ્ર ઔર ઉત્તર ગુજરાત સહિત સમસ્ત પ્રદેશ આનર્ટ કે નામ સે પહ્યાના જાના ચાહિએ। ક્ષત્રીય કાલ મેં તો વહ નામ કા પ્રયોગ ઉત્તર ગુજરાત તક સીમિત દિખતા હૈ। આનંદપુર (વડનગર) ‘આનર્ટપુર’ કે નામ સે ભી પહ્યાના લેકિન તબ વહ ‘આનર્ટ દેશ’ કે પાટનગર હોને કા સૂચિત હૈ। ક્ષત્રીયો કે સમય મેં ‘મોહપ’ (મહિકોઠો) ‘સારસ્વત’ (સરસ્વતી) કાંઠા ઉપરાંત શ્વંભ (સાંબરકાંઠા) કા પ્રદેશ ભી અલગ થા। પુરાણો મેં આંતરનર્મદ, ભૃગુકચ્છ, કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર ઔર આનર્ટ તથા (પશ્મિમ

સીમા) કે પ્રદેશ જાના જાતા। ઇસ પર સે તલ ગુજરાત મેં આનર્ટ ઉપરાંત દૂસરે અનેક અલગ પ્રદેશ હોને કા માલૂમ હોતા હૈ। તલ-ગુજરાત કે લિએ યા સમસ્ત ગુજરાત કે લિએ આરંભિક ઐતિહાસિક કાલ મેં કોઈ એક નામ પ્રયોજાતા હો એસા જાનને કા મિલા નહીં।

મૈત્રક કાલ દરમિયાન કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, આનંદપુર, વડાલી (ઇડર ઘાસે), ખેટક (ખેડા), સુર્યાપુર (ગોધરા કે પાસ), શિવભાગપુર (શિવરાજ પુર), સુગમ ખેદક (સંખેડા), ભૃગુકચ્છ (ભરુચ), નાંદીપુર (નાંદોદ) અનુરેશ્વર (અંકલેશ્વર) કંતારગ્રામ (કંતાર ગામ સુરત કે પાસ) નવસારિકા (નવસારી) આદિ પ્રદેશ કે વહિવટી વિભાગ પ્રચલિત થે। પશ્ચિમ માલવા કે લિએ 'માલવક' નામ પ્રયોજાતા ઉસ સમય કે પહલે કા 'આનર્ટ' નામ પ્રચલિત હુઅા લગતા નહીં। ઉસ સમય કે અભિલેખો મેં સમસ્ત પ્રદેશ કે લિએ કોઈ નામ પ્રયોજાયા નહીં। લેકિન યુ-અન-ત્સાંગ માલવક કો 'દક્ષિણ લાટ' કે નામ સે પહ્ચાનતે હૈ ઔર 'આર્થમંજુશ્રીમુલકલ્પ' (સાઠમી સદી) મેં ભી યહ સમગ્ર પ્રદેશ કે લિએ 'લાટ-જનપદ' નામ પ્રયોજાયા લગતા હૈ। ઉસ પર સે ઉસ સમય યહ સમસ્ત પ્રદેશ 'લાટ' નામ સે પહ્ચાન જાતા હો એસા સંભવ હૈ।

ઉસ કે બાદ કુછ સાલો મેં દક્ષિણ કે ચાલુક્યો સે એક શાખા નવસારી પ્રદેશ મેં સ્થપાઈ તબ ઉસ શાખા કી સત્તા તલ કે પ્રદેશ કે લિયે ક્યા પ્રયોજાતા વહ જાનને કો નહીં મિલા। લેકિન ઉસે કે બાદ વહીં દક્ષિણ કે રાષ્ટ્રકૂટો કી સત્તાપ્રવર્તી ને વહ સત્તા દક્ષિણ ગુજરાત તથા મધ્ય ગુજરાત પર પ્રસરી તબ વહ પ્રદેશ 'લાટ મંડલ' કે નામ સે જાના જાતા એસા સ્પષ્ટ હૈ।

દસમી સદી મેં ઉત્તર ગુજરાત મેં ઉત્તર કે સોલંકી (ચૌલુક્યો) કી સત્તા સ્થપાઈ તબ પહલે દક્ષિણ રાજસ્થાન કે ભિન્નમાલ પ્રદેશ કે લિએ પ્રયોજાયા હુઅા 'ગુર્જર' નામ ગુજરાત કે નયે રાજ્યપ્રદેશ કો લાગુ હુઅા ઔર 'લાટ' નામ દક્ષિણ તથા (મધ્ય) ગુજરાત કે લિએ પ્રચલિત રહા। આગે ચલકર 'લાટ' નામ કા પ્રયોગ દક્ષિણ ગુજરાત તક સીમિત રહા। સોલંકી રાજ્ય કી સત્તા જેસે જેસે દક્ષિણ મેં પ્રસરતી ગઈ વૈસે વૈસે 'ગુર્જર' નામ કા પ્રયોગ વિસ્તરતા ગયા આર આખિર યહ નામ સમસ્ત તણ-ગુજરાત કે લિએ પ્રચલિત હુઅા। આગે ચલકર 'ગુર્જર દેશ' યા 'ગુર્જરભૂમિ' કે બદલે 'ગુજરાત' રૂપ સે પ્રચલિત હુઅા। જિસકા પહલા જ્ઞાત પ્રયોગ વાધેલાકાલ દરમિયાન તેરમી સદી કા મિલા યહ પહલે સૂચવાયા હૈ।

મુસ્લિમ શાસનકાલ દરમિયાન યહ સભી પ્રદેશ કે લિએ ગુજરાત નામ પ્રચલિત રહા। ઉસમે સૌરાષ્ટ્ર ઔર કચ્છ કા ભી સમાવેશ થા। યહ નામ મોગલ ઔર મરાઠાકાલ તક પ્રચલિત રહા। લેકિન બ્રિટીશ સરકારને ઉસકે અમુક નામ ભાગ મિલાકે ઔર મુંબઈ ઇલાકા જિલ્લા કે રૂપ મેં મિલાને લગે ઔર સ્થાનિક રાજ્યો મેં અલગ-અલગ જૂથો કે લિએ એજન્સીઓ કે રચના પર સે ગુજરાત રાજકીય દૃષ્ટિ સે છિન્-ભિન્ન હો ગયા। ફિર ભી ભાષાંકિત તથા સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિ સે ગુજરાત કે અસ્તિત્વ ચાલુ રહા ઔર આજાદી મિલને કે બાદ મુંબઈ ઇલાકા કે બદલે મુંબઈ રાજ્ય હુઅા। ઈ.સ. ૧૯૬૦ મેં મુંબઈ રાજ્ય કે ભાષાકીય ધોરણો કા દ્વિભાષિકરણ હુઅા। તબ એક વહીવટી પ્રદેશ તરીકે 'ગુજરાત રાજ્ય' અસ્તિત્વ મેં આયા। હાલ યહ નામ સૌરાષ્ટ્ર તથા કચ્છ સહિત સમસ્ત ગુજરાતી પ્રદેશ કે લિએ પ્રયોજાતા હૈ।

* સંદર્ભસૂચિ :

૧. દવે મંજુલાબહેન બી., “ગુજરાત કી આર્થિક ઔર પ્રાદેશિક ભૂગોળ”, તીસરી આવૃત્તિ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, અહમદાબાદ-૬, ૨૦૦૨
૨. પરીખ રસીકલાલ છોટાલાલ, “ગુજરાત કા રાજકીય ઔર સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ”, ગ્રંથ-૧, દૂસરી આવૃત્તિ, પુરાતત્વ ખાતા, ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર, ૨૦૦૪
૩. શ્રી કસ્તુરભાઈ લાલભાઈ વિદ્યાવિસ્તર ગ્રંથશ્રેણી-૩, ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ, ૨૦૦૦
૪. બ્રહ્મકુમાર ભટ્ટ-લેકે રહેંગે મહા ગુજરાત, મહાગુજરાત, અહમદાબાદ, ૧૯૮૭
૫. ડા. માણેકભાઈ પટેલ, ‘સેતુ’, “અહમદાબાદ કથા”, પહલી આવૃત્તિ, ગુર્જર ગ્રંથરન કાર્યાલય, અહમદાબાદ, ૧૯૯૬
૬. કુન્દનલાલ જ. ધોલકીયા, “સમય કે સથવારે ગુજરાત”, પ્રકાશન : કે.વી.ટક્કર, મુંબઈ, પહલી આવૃત્તિ, ઇ.સ. ૧૯૯૧
૭. ભરત ચૌથરી, “ભારત કા સમકાલીન ઇતિહાસ (૧૯૪૭ સે ૧૯૭૭) પ્રકાશક : ભારત ઇસ્ટીટ્યુટ, અહમદાબાદ, ઇ.સ. ૧૯૯૬

ડા. શંકર વિ. પટેલ

આસી.પ્રોફેસર, શ્રી આદર્શ આર્ટેસ કોલેજ, દિયોર (ગુજરાત)